

ПИТАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В ПРИЗВИСЬКАХ (НА МАТЕРІАЛІ НЕОФІЦІЙНИХ ІМЕНУВАНЬ ЖИТЕЛІВ ЗАХІДНОГО ПОЛІССЯ)

НАТАЛІЯ ШУЛЬСЬКА, ІНСТИТУТ ФІЛОЛОГІЇ ТА ЖУРНАЛІСТИКИ
ВОЛИНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ
(ЛУЦЬК)

Відомо, що офіційна антропонімна система сучасної української мови трикомпонентна, репрезентована прізвищами, особовими іменами, патронімами. У народно-побутовій комунікації, що зреалізована переважно в говірковому середовищі (населений пункт, сільська вулиця) та в соціальних мікроспільнотах (клас, школа, робітничий колектив), основні функції антропонімів виконують варіанти імен і прізвиська. Прізвисько – найменування, яке іноді дається людині (крім справжнього прізвища та імені) і вказує на яку-небудь рису її характеру, зовнішності, діяльності, звичок¹. Порівняємо у чеській мові *přezdivka*; словацькій – *przezývka*; російській – *прозвище, кличка*; білоруській – *мянушка*; польській – *przezwiseko*.

Прізвиськова система містить концентровану інформацію про лінгвоментальну та етнокультурну специфіку українців. Незаперечний той факт, що прізвиська відображають суспільство й епоху, в яку вони виникли і функціонують. Неофіційні назви репродукують міжколективні стосунки, відтворюють поведінкові характери, тому вони є індикаторами суспільної свідомості.

Соціокультурний і соціопрагматичний аспекти прізвиськ досліджували А. Белова та О. Ніколенко², З. Нікуліна³, Л. Селімський⁴, Л. Сергєєва⁵. Зокрема, А. Белова та О. Ніколенко стверджують, що “об’єктивні, екстралінгвальні чинники (зміна стилю життя, соціальної структури суспільства, моделей поведінки) спричиняють появу нових імен осіб у мові”⁶.

У науковій розвідці спробуємо простежити специфіку виявлення національного характеру у прізвиськах. Матеріалом дослідження слугували власні фіксації

¹ *Словник української мови*. В 11 томах. Т. 8, Київ 1977, 108.

² БЕЛОВА, А., НИКОЛЕНКО, О., Прізвиська: соціо-культурний і соціо-прагматичний аспекти, in: *Мовні і концептуальні картини світу*, Київ 2000, 54 – 58.

³ НИКУЛИНА, З., О социальной оценке прозвищ, in: *Русская ономастика*, Рязань 1977, 87 – 91.

⁴ СЕЛИМСКИ, Л., Прякори, прозвища – хронология, функции, социален статус, in: *Słowiańska onomastyka: Encyklopedia*, Warszawa – Kraków 2002, 513 – 516.

⁵ СЕРГЕЄВА, Л., Об аксиологической природе прозвищ, in: *Номинация в ономастике*, Свердловск 1991, 142 – 150.

⁶ БЕЛОВА, А., НИКОЛЕНКО, О., Прізвиська: соціо-культурний і соціо-прагматичний аспекти, in: *Мовні і концептуальні картини світу*, Київ 2000, 55.

антропонімного фактажу, зібрані автором у 130 населених пунктах Західного Полісся, частково вміщені у “Словнику прізвиськ жителів межиріччя Стиру та Горині”⁷.

Кожне вуличне прізвисько в основному має негативний характер, що виявлено в бінарних іпостасях “я – він”, “свій – чужий”, “в очі – поза очі”. Саме з’ясування понять “свого” і “чужого” спробуємо простежити у прізвиськах. Для аналізу виділяємо окремі лексико-тематичні групи неофіційних іменувань (далі – ЛТГ):

1. ЛТГ “Прізвиська, утворені від етнізмів”

Охарактеризуємо найбільш уживані лексеми-етніми, які виявляють характер “свого” та “чужого” у західнополіських антропонімах.

Лексема українець репрезентована у прізвиськах порівняно рідко, пор. *Українци* ‘великі патріоти, які часто ходять у вишитих сорочках’ (Богущівка Лц, Дубно Р), *Українка* ‘розмовляла незвично для місцевої говірки літературною мовою’ (Гуца Лбм В), ‘мала троє доньок від чоловіків різних національностей, наймолодша була від українця’ (Гута Рт В). Деякі прізвиська відображають зневажливу назву українця *Хахóл* ‘від прізвища Українець’ (Михайлівка Лк В), *Хахóлчик*, ‘служив в Росії’ (Рованці Лц В).

Лексема руський (у значенні ‘росіянин’) маніфестована у вуличних прізвиськах частіше, що зумовлено постійним контактом із росіянами, а також впливом історичних фактів. Вона виразно виявляє характер “чужого”, про що стверджують мотиви номінацій. Засвідчено, що прізвисько *Руський* (Знамирівка, Домашів, Карпилівка Квр, Рудники і Четвертня Мн В) найчастіше отримали люди за особливостями мовлення, коли за різних обставин (після приїзду з Росії, служби в армії, тюремного ув’язнення і т. ін.) почали розмовляти російською мовою.

Присутня у побутовій практиці поліщуків зневажлива назва *Кацап* (Човниця Квр, Ворончин Рж, Баківці Лц В), пор. за словником: *кацап* зневажливо “росіянин”, очевидно, утворене від *цап* за допомогою специфічного компонента *ка* як жартівливе позначення людей, що носять довгі бороди⁸. Побутують також прізвиська *Москаль*, *Москалі* ‘прадіди яких 25 років служили у царській армії’ (Соловичі Тр В, Сокіл Рж В), демінутив *Москалик* (Матейки Мн, Нуйно К-К В), пор. *москаль* застаріле “солдат, росіянин”⁹. Такі прізвиська яскраво демонструють вираження “чужого” у світосприйнятті поліщуків.

Лексема білорус у прізвиськах указує переважно на територіальну приналежність і має нейтральний характер: *Білорус* (Бобли Тр, Костюхівка Мн, Гуца-Камінська К-К В). Експресивне навантаження несе прізвисько *Сябрó* з подібною мотивованістю (Миків Квр,

⁷ ШУЛЬСЬКА, Н., *Словник прізвиськ жителів межиріччя Стиру та Горині*, Луцьк 2008, 21 – 164.

⁸ *Етимологічний словник української мови*. У семи томах. Т. 2, Київ 1985, 408.

⁹ Там же, Т 3, 519.

Михлин Гр, В, Мовники Ів, Рівне Лбм В). Уживані жіночі деривати *Сябрїха*, *Сябрїшка*, *Сябрівка* ‘за національністю’ (Суходоли В-В, Миків Квр, Жашковичі Ів В). Вуличні прізвиська з лексемою *сябро* мають, очевидно, частково присутній елемент “свого”, пор. білор. *сябро* ‘друг’.

Лексема поляк виявлена у прізвиськах, мотивом появи яких найчастіше слугував процес переселення з території Польщі. Такі антропоніми давні за походженням. Носії сучасних прізвиськ із засвідченою лексемою отримали своє “друге ім’я” через те, що постійно їздили на заробітки в сусідню країну: *Поляк* (Човниця Квр, Заболоття Рт, Оленине, Хотешів К-К В). У західнополіських говірках зафіксовано форми з афіксальним навантаженням *Польчик* (Берестяни, Журавичі Квр В), *Поляка* (Озеро Квр В). Рідше виявлена у прізвиськах семантично маркована лексема *лях*: *Лях* (Головне Квл, Жиричі Рт, Мельники Шц В), демінутив *Ляшко* (Клепачів Квр В).

Лексема американець серед вуличних прізвиськ фігурує часто, що, напевно, можна пояснити історичним фактом міграційного руху до Америки українців. *Америкáнець*, *Америкáнчиха* (Амбуків В-В), *Америкáнци* ‘які були в Америці’ (Борбин Мл Р); ‘батьки яких їздили в Америку на заробітки’ (Галичани Гр, Сошично К-К В); ‘діди яких були в Америці на роботі’ (Заболоття Лбм, Тур Рт В).

Лексема циган в уявленні українців та інших народів виступає переважно з негативним значенням ‘низька, нерівноправна нація’, пор. у західнополіських говірках *цигáни* ‘ті, хто постійно щось випрошує або позичає в сусідів’¹⁰. Про це свідчать і мотиви номінації прізвиськ, де семантичне поле аналізованої лексеми значно розширене (присутня вказівка на зовнішні риси циганів, особливості побуту, життя і т. ін.): *Ціган* ‘має чорне волосся і смагляву шкіру’ (Звози, Клубочин, Липно і Миків Квр В), ‘багато говорить’ (Городище Квр В), ‘постійно обманює людей’ (Чаруків Лц В, Заболоття Рт В, Доротище Квл В), ‘умів гарно співати’ (Перемиль Гр В), ‘постійно їздить на конях’ (Свинарин Тр В), ‘зłodій’ (Нудиже Лбм В). Родинне найменування *Цигáни* має такі семантичні ланцюги: ‘багатодітна сім’я’ (Рудня Рж В), ‘живуть дуже бідно’ (Залазько К-К, Миків Квр В), ‘переїжджають з одного місця на друге’ (Жидичин Квр В). Заявлена у прізвиськах мотивованість не випадкова. Саме тут чітко простежені всі в основному негативні риси циганської вдачі (брехня, зłodійство, непостійність) та їх сприйняття українцями як “чужої” нації. Недаремно на Західному Поліссі до циганів ставляться з обережністю і ними часто лякають дітей.

¹⁰ АРКУШИН, Г., *Словник західнополіських говірок*. У двох томах. Том II, Луцьк 2000, 240.

Лексема жид в уявленні поліщуків має негативну семантику, пор. західнополіське *жид* у переносному значенні ‘*скупа хитра людина*’¹¹. Засвідчено прізвисько **Жид** ‘*скупий і хитрий*’ (Цумань Квр, Шклинь Гр, Копачівка Рж, Дубечно Ст В). У деяких неофіційних антропонімах експресивна оцінка виражена на морфемному рівні: **Жидок** (Звірив, Липно, Холоневичі Квр В), **Жидко** (Ветли Лбш В), **Жидик** (Личини К-К, Городок Мн В), **Жидуно** (Луцьк В), **Жидюга** (Гута Рт В).

Номени інших націй на українському тлі репрезентовані різнопланово, проте майже всі виявляють характер “чужого”. Одні з них відображають якісь зовнішні чи внутрішні особливості, інші – вказують на територію походження. Домінують прізвиська-етноніми **Китаєць** з мотивом номінації ‘*має вузький проріз очей*’ (Костюхнівка Мн, Берестяни Квр, Бихів Лбш, Зоря В-В, Гута-Камінська К-К В), **Японець** ‘*має вузькі очі*’, ‘*низького росту*’ (Гута, Заболоття Рт, Годомичі Мн В), **Грузин** ‘*некрасивої зовнішності*’ (Берестяни Квр, Затурці Лк В), **Молдавін** ‘*який робить все не дуже вправно*’ (Берестяни Квр В).

Поодинокі фіксовані ті відетноніми антропоніми, що прямо вказують на територію походження носіїв і переважно не мають конотації: **Болгарка** (Колки Мн), **Грек** (Домашів Квр В), **Румун** (Четвертня Мн В), **Француз** (Баківці Лц В), **Казак** (Лобачівка Гр В), **Кубінець** (Гірники Рт В), **Литовка** (Заболоття Рт В), **Корієць** (Карпилівка Квр), **Македон** (Суськ Квр В), **Ізбék** (Сокиричі Квр В), **Чех** (Суходоли В-В, Годомичі Мн, Осівці К-К В), **Чешка** (Сильно Квр, Кисилин Лк, Печихвости Гр В).

Український характер “свого” зреалізований у прізвиськах, твірними основами для яких слугували етноніми *сибірець*, *афганець*, *чорнобилець*. Адже з кожним із них чи не найбільше болючіше пов’язана доля українського етносу. Наведемо зафіксовані прізвиська: **Сибірець** (Личини К-К В), **Сибірка** (Буцинь Ст, Холоневичі Квр В) ‘*вони або їхні сім’ї були вивезені на Сибір*’. Виявлено експресивні антропоніми: **Сибірцяха** (Личини К-К В), **Сибіряка** (Городище Лц, Оленине К-К). Про важливу роль Афганістану в житті українського народу свідчить прізвисько **Авгáнець** (Берестяни Квр, Привітне Лк В), яке належать носіям, що безпосередньо брали участь у війні.

Після Чорнобильської трагедії у мовній практиці частіше стали вживати лексему *Чорнобиль*, а відповідно й етнонім *чорнобилець*, пор. західнополіські прізвиська **Чорнобильці** (родина) ‘*проживали в зоні радіаційного забруднення*’ (Копачівка Рж, Торчин В), **Чорноболка** ‘*постраждала від аварії на Чорнобильській АЕС*’ (Набруска Мн В).

¹¹ Там же, Т I, 155.

2. ЛТГ «Прізвиська, що вказують на зовнішні та внутрішні риси денотатів». В антропонімному масиві Західного Полісся фіксуємо прізвиська, які безпосередньо виявляють характер “свого” у зовнішньому і внутрішньому образі людини. Колоритно відтворений у прізвиськах портрет українця.

Серед неофіційних антропонімів за зовнішніми ознаками в західнополіських говірках функціонують прізвиська, що реферують високих, кремезних, сильних чоловіків: *Дуб* (Цумань Квр, Добре К-К В, Красностав В-В, Окорськ Лк, Береськ Рж, Собіщиці Вл Р). Виявлено пейоративні деривати: *Дубар* (Берестяни Квр, Прип’ять Шц В), *Дубіняка* (Головно Лбм), *Дубіще* (Торчин Лц), а також із деяким демінутивним вкрапленням *Дубок*, *Дубик* (Комарово Рт, Четвертня Мн), Відома символіка дуба в уявленні українців, де сильну людину завжди порівнювали з дубом: *сильний як дуб*.

Серед позитивних рис українця у прізвиськах превалюють: доброта: *Добричко*, *Добродій* (Солов’ї Ст, Печихвости Гр В), щирість або гостинність: *Щодрий* (Знамирівка Квр В), *Щедрик* (Щедрогір Рт В), працьовитість : *Господар* ‘мають багато землі’ (Поворськ Квл, Штунь Лбм В); *Працьовитий*, *Працьовник* (Заболоття Лбм, Гута Рт В), *Роботяга* ‘багато працює’ (Грушів Ів В), *Хазяїн*, *Хазяй*, *Хазяйка* ‘хороші господарі’ (Скреготівка Квр, Гірники Рт, Годомичі Мн В); мудрість, кмітливість: *Розумаха*, *Мудрак*, *Мудрачіна* (Домашів Квр В), релігійність: *Духовний* (Городище Квр В), *Наббжний* (Берестяни Квр), *Святій* (Суськ Квр, Мала Яблунька Мн В) *Віруйуча*, *Віруючі* ‘ходять до церкви кожної неділі’ (Амбуків В-В Піддубці Лц В). Відчутна незначна негативна експресія цих онімів, зумовлена комунікативним призначенням прізвиськ.

Українську ментальність у прізвиськах ідентифікують і негативні риси, зокрема: *швидкість* або *гаряча вдача* (порівняємо західнополіське *гарачий* ‘швидкий, спритний до роботи’): *Гарячий* ‘швидкий, непосидючий, має запальний характер’ (Берестяни, Гор’янівка Квр В); *Скорий*, *Швидкий* ‘мають гарячу вдачу’ (Гораймівка Мн, Голоби Квл, Липини Лц В); *впертість*: *Впертий*, *Впертюх* (Олика Квр, Прилісне Мн В); *бідність*: *Бідний*, *Бідничка*, *Бідоба*, *Бідунчик* (Привітне Лк, Оленине К-К, Лемешів Гр, Залаззя Лбш В). На матеріалі неофіційної антропонімії спостерігаємо, що українці засуджують такі негативні риси, як скупість, неробство, тупість, злодійство: *Лодар* (Оріхово, Самари Рт В), *Лигун* (Брище Лц В), *Лигуха* (Липно Квр В), *Лінівець* (Любешів В), *Трутень* (Звози Квр, Пульмо Шц В), *Тупій* (Маяки Лц В), *Злодій*, *Злодний*, *Скупий* (Холоневичі Квр В).

Отже, проаналізований антропонімний матеріал Західного Полісся дозволяє виокремити певні стереотипи:

1. У прізвиськах відетнонімного походження, крім територіальної приналежності, встановлено, що окремі номени демонструють уже стереотипні уявлення: назви *Руський, Каца́н, Моска́ль* виникли на основі міжмовного конфлікту; *Америка́нець, Поля́к* – пов’язані з міграційним рухом та заробітчанством; *Кита́ець, Япо́нець, Грузи́н, Молдава́нин* – вказують на зовнішні чи внутрішні особливості.

2. У зображенні зовнішності в прізвиськах позитивного характеру надана перевага високим, сильним, кремезним людям (чоловікам).

3. Серед позивних внутрішніх рис українця у прізвиськах домінують доброта, щирість, гостинність, працьовитість, мудрість, релігійність. Засуджено у вуличних іменуваннях скупість, неробство, тупість, злодійство.

Умовні скорочення назв областей

В – Волинська
Р – Рівненська

Умовні скорочення назв районів

В-В – Володимир-Волинський
Гр – Горохівський
Дбр – Дубровицький
Ів – Іваничівський
Квл – Ковельський
Квр – Ківерцівський
К-К – Камінь-Каширський
Кс – Костопільський
Лбм – Любомльський
Лбш – Любешівський
Лц – Луцький
Мл – Млинівський
Мн – Маневицький
Рж – Рожищенський
Рт – Ратнівський
Ст – Старовижівський

АВСТРАКТ

The questions of national identity in nicknames (based on informal names of inhabitants of Western Polissya)

In the article the individual and family nicknames of inhabitants of Western Polissya are analysed. On material of a plenty of collected by an author unofficial antroponimiv in 130 villages of the Volyn and Rivne regions of Ukraine traced specific of national identity in nicknames. For the detailed description of nicknames the most representative motivation groups are selected. The analysed nicknames are distributed after the national belonging, external signs, internal features, unusual event in the life of transmitter and other reasons of nomination, at which complete or partly present element of national identity. Nicknames of inhabitants of Western Polissya are analysed in a dialectal aspect with saving of all specific lines of manner of speaking and ethnography of the explored territory. Near every fixed nickname a settlement in which it widening and where was written down by an author from local inhabitants is given.